

Alguns marcadors d'oposició en *Diccionari per a ociosos* de Joan Fuster i en les seves traduccions

Vicent Salvador (Castelló de la Plana)

Summary: This paper analyzes several markers of opposition or contrast in the essay *Diccionari per a ociosos* (*Dictionary for the idle*) by Joan Fuster and in its translations to Spanish, English, Italian and French. It adopts a contrastive stylistic perspective that takes into account the genre of this book and studies the discursive construction of the author's *ethos*. The paper examines firstly the main concessive constructions (including concessive conditionals) and connectives contained in the essay, contrasting them with the choices made by translators. Later, it includes other oppositive/contrastive discourse markers within the texts examined. Furthermore, it characterizes the degree of grammaticalization reached by these markers in each language.

Keywords: Concessive connectives, opposition discourse markers, grammaticalization, translation, Joan Fuster ■

■ 1 Introducció¹

Aquest és un exercici d'anàlisi d'alguns marcadors discursius d'*oposició*² que apareixen en un text assagístic català i en les corresponents traduccions a diverses llengües europees. Cal dir, en primer lloc, que aquest treball parteix d'un enfocament estilístic: la manera com utilitza l'autor, Joan Fuster (1922–1992), els recursos de marcació discursiva, més o menys estructurats o gramaticalitzats, que la llengua li ofereix, i que són presents no tant en les gramàtiques com en l'arxiu historicolingüístic de les *tradicions discursives* del català (Kabatek, 2006).

Al capdavant, l'estil pot ben bé entendre's com la perifèria de la gramàtica, una mena de rogalia poc sistematitzada, però segurament és més productiu epistemològicament considerar-lo com la gimnàstica que genera el

-
- 1 Treball realitzat en el marc del Projecte DIGICOTRACAM (Ref. Prometeo II-2014-018).
 - 2 Optaré ací per la denominació de *relacions d'oposició*, tal com fa Mitsuko Narita Izutsu (2008) per a referir-me a una sèrie de relacions pragmasemàntiques que corresponen a la concessivitat, l'adversativitat i altres categories de contrast, que és també una de les denominacions freqüents d'aquest camp.

múscul d'una llengua a través de la praxi discursiva. L'estil se situa, des d'aquesta perspectiva, en el corrent d'un procés creatiu que contribueix a forjar hàbits i convencions en el marc d'unes gramàtiques emergents –amb dimensió pragmadiscursiva– cap a la gramàtica pròpiament dita.

En segon lloc, cal situar l'anàlisi en el marc d'un gènere –l'assaig– que condiciona els registres disponibles per al seu usuari, l'escriptor. L'assaig és un gènere discursiu híbrid, fronterer entre la prosa d'idees i la literatura en sentit estricte entesa com a art verbal i, per tant, amb una decidida funció estètica. Acostat al periodisme d'opinió i empeltat en certa mesura de conversacionalisme, l'assaig fa equilibrisms de funàmbul sobre la corda fluixa de la frontera literària. No respon a una voluntat de creació d'universos de ficció com seria el cas de la novel·la o el teatre, però tampoc té un compromís de veridicció estricta, sinó que s'autolegitima en tant que opinió raonable però pregonament subjectiva. No li és permès exhibir la intimitat de l'autor, capteniment propi de la lírica, sinó que demana un respecte pels interessos de l'*agenda pública*, però, això sí, exigeix a l'escriptor el compromís de mostrar el propi pensament en acció, en activitat deliberativa que es realitza davant els ulls del lector. La gamma de registres que li convé inclou els propis de la conversa, el periodisme, el dietari personal i el discurs (para)acadèmic. Dins d'aquest enquadrament, el registre pot oscil·lar cap al pol més informal de la conversa o del periodisme àgil, com en el cas de l'*assaig seriàl* que procedeix d'articles o de columnes d'opinió; i, de l'altre extrem, hi ha la prosa acadèmica de l'àmbit de les humanitats. Els excessos terminològics i altres tics academicistes hi seran exclosos o molt restringits, i una cosa semblant s'esdevindrà amb els col·loquialismes massa descarats. Però en tot cas l'escriptura assagística està subjecta a la condició *sine qua non* de mostrar un nervi estilístic propi del discurs literari.

L'assagista es construeix un *ethos*, una imatge que, en bona mesura, depèn d'allò que diu i de com ho diu: de l'ús actiu i transformador dels recursos verbals de què disposa. La noció s'ha relacionat de manera productiva amb la d'estil: un estil concebut en la línia de la dialèctica entre allò individual i allò social, en una operació mitjançant la qual el subjecte s'inscriu en una xarxa interdiscursiva històricament situada i a la qual aportarà la seva contribució en el flux de la història lingüística. La llengua, des d'aquesta perspectiva, no té una existència autònoma respecte a la història ni als productors de textos, sinó que n'és el resultat, en constant evolució:

As análises em torno do estilo mostraram que a língua não tem uma existência autônoma em relação a história e ao sujeito; sua autonomia é relativa, visto que é posta a fun-

cionar de um jeito e não de outro, a depender das formas de inscrição dos sujeitos numa rede interdiscursiva, o que, em última instância, está relacionado às condições históricas de produção do discurso. (Mussalim, 2008: 80)

■ 2 Context, gènere i registre de *Diccionari per a ociosos* i de les seves traduccions

Per mitjà de l'examen d'alguns aspectes del text triat i de les corresponents traduccions, veurem l'ús que en fan, tant l'autor com els traductors —que també són autors, escriptors de llurs textos—, de les possibilitats de tria de què disposen en les llengües respectives. Es tractarà, doncs, d'un treball de lingüística contrastiva a partir d'un sol text en català —una obra assagística— i les reformulacions interlingüístiques que són les traduccions (Salvador, 2005). En efecte, en les traduccions l'obra *és dita d'una altra manera*, amb unes eines diferents amb les quals interpreten i (re)construeixen la partitura original, tot emprant estratègies diferents en cada un dels casos.

Diccionari per a ociosos és, en origen, un recull de textos més o menys breus que en bona mesura procedeixen del dietari personal de l'autor, sense haver passat per l'articulisme periodístic. La seva primera edició és del 1964 i les traduccions van anar apareixent en aquest ordre: l'espanyola (1970), més tard l'anglesa (1992), feta per un equip de sis traductors, la italiana (1994) i finalment la francesa (2010). El conjunt està organitzat aprofitant del motlle del recull lexicogràfic ordenat alfabèticament, seguint la fórmula de Voltaire, com a maniobra per fer unitari el que és dispers: l'assaig permet el fragmentarisme i gairebé diríem que el propicia. Ara bé, Fuster és molt conscient de la maniobra, que administra com a bon professional de la ploma, homogeneïtza el to i l'estil del conjunt i assumeix el principi que l'heterogeneïtat temàtica del recull s'unifica en un estrat profund que correspon a la seva identitat personal, a l'originalitat del seu pensament. Per davall, com un substrat geològic ric en corrents hídrics, hi ha el seu *ethos*, un subjecte que reflexiona sobre el món i sobre si mateix amb honestedat lúcida. I per damunt, en una superfície que és vivificada pel substrat, hi ha el treball de l'estil, que busca la variació de recursos —l'escriptor té el manament de “fer-se llegir” i la monotonia és un enemic terrible d'aquest propòsit— però que manté, amb pols ferm, una necessària homogeneïtat de registre. No hi trobarem, per exemple, terminologia especialitzada o altres tics academicistes (si no és en dicció irònica). Tampoc, per l'altre costat, ensopegarà el lector amb localismes coloristes ni amb col·loquialismes cridaners. Així, doncs, hi ha un seguit de marcadors

discursius molt oralitzants, en especial interjeccions efectistes, que Fuster utilitza en altres horitzons genèrics, com són les columnes periodístiques i, també, els aforismes: *Ab, sí?; marededéu! cristo!; sí, senyora; ai!; uf!* (Salvador, 1994). Ara bé, *Diccionari per a ociosos* ofereix pocs col·loquialismes d'aquesta mena, i sempre ajustats al to general del llibre, com ara els següents: *Sí, senyor; però mira que...; i tant; vaja!* En canvi, com veurem, hi ha altres marcadors, de caràcter més “escriptural” però alhora amb dinamisme interactiu, que estableixen amb el lector una mena de *causerie* montaigniana i funcionen amb esplèndida eficàcia articulant la seva prosa.

Per a l'anàlisi, partiré dels connectors concessius usats per Fuster, com a nucli més gramaticalitzat de les estratègies contrargumentatives: els més decididament fixats en les gramàtiques del català i les seves transposicions en les traduccions. Progressivament aniré centrant-me en casos de construccions gramaticals i de marcadors més laxos, que acompleixen diverses funcions però que poden relacionar-se amb la concessivitat en un sentit molt ampli, tot abastant altres àrees de les *relacions d'oposició*. L'itinerari, doncs, partirà dels que esdevenen estructurals en el marc oracional i derivarà cap a una perifèria més elàstica, macrosintàctica o fins i tot pròpiament discursiva. Una reduïda mostra d'exemples aprofitarà per fer-ne la col·lació contrastiva amb els seus correlats en les obres traduïdes.

■ 3 Les construccions concessives

Tal com s'ha observat en altres ocasions (Salvador, 2010), la concessivitat gramatical té el seu origen en la *concessió* retòrica, com a maniobra que permetia concedir a l'oponent dialèctic una part de la raó en el si del debat, a fi de reduir el cost pragmàtic de la contraargumentació subsegüent. Com en tants altres capítols de la lingüística històrica, les estratègies discursives, quan resulten reiteradament reeixides al llarg dels anys, deriven cap a la cristallització d'estructures de la llengua. Atès que la pràctica de les estratègies retòriques concessives demana uns instruments d'expressió convencionalitzats, la filogènesi lingüística arbitra fórmules que es fixen com a estructures gramaticals i que sovint es marquen mitjançant uns connectors fàcilment reconeixibles i utilitzables pels parlants en la producció del discurs.

Cal observar, però, que en parlar de construccions gramaticals (com serien *ho baguessis dit!; him be a doctor?; quién pillara ese chollo!*), l'analista no es limita als connectors corresponents sinó que considera també els casos en què, sense necessitat de connectors, una configuració lexicogramatical donada s'associa amb uns determinats valors pragmasemàntics de tipus concessiu:

- (1) a. Ja pots jurar-ho sobre la Bíblia: ningú no et creurà
- b. Crida, crida, que ningú no et farà cas
- c. Tant que ha plorat i mira ara com riu
- d. La pel·lícula era molt dolenta, i això que els actors eren de primera

Tanmateix les gramàtiques introduiran en l'apartat corresponent els connectors més convencionalitzats per l'ús, és a dir, els que s'han gramatitzat com a peces característiques de la funció concessiva en el marc de les construccions oracionals d'aquest tipus. Molts d'aquests connectors procedeixen, en les diverses llengües, d'unes unitats lèxiques (adverbis, sintagmes circumstancials, combinacions fraseològiques...) que han experimentat un procés d'afebliment semàntic, de subjectivització i d'especialització funcional. Aquestes expressions s'independitzen dels contextos d'aparició i esdevenen estructures gramaticals reconeixibles i repertoriables que han passat de l'àmbit de les inferències pragmàtiques al de les convencions gramaticals (Ariel, 2008). Aquest és el cas de connectors catalans com ara *malgrat (que)*, *encara que*, *tot i que*, *a despit de*, etc.

Les gramàtiques actuals (Salvador, 2002) distingeixen sovint dos tipus de construccions oracionals concessives: les *condicionals concessives* (o concessives condicionals) i les *concessives pures*. Es tracta de dues modalitats de relacions opositives binàries on la primera es vincula a les oracions condicionals (subordinades) mentre que la segona s'endinsa en un nou domini de construccions opositives: les coordinades adversatives. (Cal recordar que les adversatives, a diferència de les concessives, focalitzen l'antítesi, situada en el segon membre).

Les dues subcategories de la concessivitat comparteixen un parell de trets semàntics: la contraexpectativa instaurada entre els dos membres de la construcció (que podem anomenar antecedent i conseqüent o bé pròtasi i apòdosi) i, en segon lloc, la tendència a entendre l'apòdosi com a factual o assumida. Ara bé, en les concessives pures, no és només l'apòdosi allò que es presenta com a assumit, sinó també la pròtasi, de manera que el contrast s'estableix entre dues representacions donades com a certes.

Nogensmenys, cal insistir en el fet que, en el marc de la contraexpectativa establerta, allò que resulta focalitzat és prototípicament l'antecedent, un factor temàtic que sovint remetrà al cotext previ, com veurem més endavant; mentre que el conseqüent, pel seu costat, tendeix a estar dotat d'una força argumentativa superior. Cal fer notar que en els casos no prototípics, és a dir, quan el membre focalitzat, i marcat pel connector, no és temàtic sinó remàtic (és a dir, no ocupa el primer lloc sinó el segon del

parell opositiu i a més va generalment precedit d'una pausa), la diferència entre concessives pures i adversatives s'afebleix en un grau considerable.³ Tot plegat, trobem en la concessivitat una notable incidència de les negacions, de la contraargumentació. Es tracta, doncs, de matisos, d'un joc de balanceig subtil on la complexitat del pensament i l'estil de l'autor es manifesten com a operació clarament subjectiva i, alhora, com un joc per mitjà del qual es gestionen les expectatives del destinatari en un moviment fortament intersubjectiu (Verhagen, 2005; Traugott, 2010).

■ 3.1 Les condicionals concessives

A grans trets, podem considerar que el primer dels tipus de construccions concessives abans esmentats, el de les condicionals concessives, es caracteritza per: 1) un valor de causalitat ineficient (condició hipotètica extrema que resulta insuficient per a evitar la imposició d'una antítesi fàctica) (Florea, 2004; Pérez Saldanya, 2014; 2015); 2) ús freqüent del subjuntiu (en les llengües que en disposen) com a forma verbal prototípica d'hipòtesis no assumides; 3) tendència molt forta a ocupar una posició temàtica (pròtesis). Alguns exemples il·lustradors serien els següents:

- (2) a. Encara que m'ho jurin no m'ho creuré
 b. Vulguis o no, aniràs a l'escola demà
 c. Sigui quin sigui el pecat, el nostre Senyor el pot perdonar

Aquests tres exemples il·lustren succintament els tres models bàsics de condicionals concessives (Salvador, 2002: 3009–3015):

- a) *l'escalar* o *polar*: el grau més alt d'una escala informativa, marcat sovint per focalitzadors de diversa mena: *fins i tot (si)*, *ni tan sols si*, *ni si*, *àdhuc si*, *encara que* (+ SUBJUNTIU), *malgrat que* (+ SUBJUNTIU), *per més que*, *per molt que...*
 b) *l'alternatiu*, que presenta possibilitats complementàries o alternatives que coincideixen a mancar de rellevància suficient per a impedir la realització del que es dona com a assumit en l'apòdosi: *li ho demanis o no; sigui com sigui; tant si X com si no X, Y...*
 c) el que té un valor *universal* o paramètric: *per a qualsevol X, Y*.

3 Cf.: *Va assegurar que vindria, encara que potser no era aquesta la seva intenció real / Va assegurar que vindria però potser no era aquesta la seva intenció real.*

En diverses llengües el model primer (a) se serveix d'operadors escalars d'informativitat (*even, même, incluso, anche, fins i tot...*) seguits de connectors condicionals, o bé presenta connectors procedents de mots amb valor de durativitat tempoaspectual (*aunque, encore que, encara que*). Aquest model escalar és el que ofereix un nombre més alt de connectors gramaticalitzats, en un grau o altre: *encara que* ocupa un lloc molt destacat en l'escala de gramaticalització, mentre que *per més que* ocupa un lloc baix, i més encara si es tracta de variants com són *per molt que* o combinacions de *per* amb un adjectiu (*per dolent que sigui, no arribarà a aquest extrem*).⁴

Examinaré ara només el comportament del més prototípic d'aquests connectors, *encara que*, paral·lel en molts aspectes a l'espanyol *aunque* (Pérez Saldanya / Salvador, 2014). En efecte, ambdós procedeixen de mots amb significat tempoaspectual, són progressivament predominants en la història de les respectives llengües i poden introduir els membres marcats d'oracions condicionals concessives i de concessives pures, tal com s'esdevé també algunes vegades amb el català *malgrat (que)*. Al capdavant, la tendència general en moltes llengües és que els connectors del primer d'aquests dos tipus evolucionin cap al segon, les concessives pures (Haspelmath / König, 1998). L'ús prototípicament condicional concessiu d'aquest connector correspon a l'encapçalament del primer membre i a la combinació amb formes de subjuntiu, de manera que quan aquestes característiques no es donen (o almenys en manca una), el seu valor deriva cap al de connector concessiu pur i s'apropa a l'esquema de l'adversativitat. Apareixen en *Diccionari per a ociosos* 12 ocurrences d'*encara que* (sense comptar-ne una altra que hi ha al paratext prologal). Tot seguit s'indiquen, juntament amb les opcions de la traducció en les llengües d'arribada:

- (3) Els reis, els cabdills, les oligarquies, obren en la història a impulsos d'una pressió exterior a ells mateixos, encara que sigui en definitiva la pressió de la seva pròpia conveniència. (Fuster, 2009: 62, s. v. "Atzar") (–ANTECEDENT, +SUBJUNTIU) (Traduccions: Esp: *aunque sea* / Angl: *although* / Ital.: *benché si* / Fr.: *quand bien même*).

4 Vegeu algunes realitzacions del model escalar en diverses llengües europees:

Cat.: *Encara que plougui a bots i barrals, la sequera no acabarà*

Cat.: *Fins i tot si plou farem la visita turística*

Esp.: *Aunque me lo pidas por favor, no pienso complacerte*

It.: *Anche se lui è il re di Spagna, la legge deve rispettarlo*

Fr.: *Même s'il pleut, on ira au cinéma*

Angl.: *Party is on even if it rains on Sunday*

Al.: *Auch wenn du pünktlich kämest, gingen wir heute nicht ins Kino*

- (4) Però, encara que ens avinguem a reconèixer-nos-les, res no ens mortifica tant com el fet que siguin els altres qui ens les jutgin. (p. 78, “Bestiesa”) (+ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / though / anche quando / même lorsque*).
- (5) encara que les aparences ens facin creure que els pitjors mals de la humanitat vénen pel cantó del crim, de l’odi, de l’ambició, és certíssim que l’estultícia i les seves conseqüències hi tenen tanta part o més. (p. 78–79, “Bestiesa”) (+ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / althogh / anche se / même si*).
- (6) I es preocupen, al mateix temps, de conservar els avantatges que dins el món burgès tenen reservats, sense per això abdicar les seves conviccions d’antagonistes ni deixar d’enunciar-les, encara que sigui cautelosament. (p. 127–128, “Intel·lectual”) (–ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque sea / albeit cautiously / sia pure / ne sera-ce que*).
- (7) obligats a la caritat per vot i per vocació, els jesuïtes confessen que no poden estar en contra de cap forma de clemència, encara que els beneficiaris siguin uns tipus com l’Oberg i el Knochen. (p. 140, s. v. “Justícia”) (–ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / even if / anche quando / même si*).
- (8) En un altre pla, encara que amb el mateix abast, hi ha els qui no llegeixen el diari (p. 152, “Lectura”) (–ANT., ? SUBJ. EL-LÍPTIC) (Trad.: *aunque / but still/ ma / bien que*).
- (9) Encara que hi hagi molts que no cerquin en la lectura sinó el succedani honorable d’un estupefaent, llegir és tot el contrari d’embriagar-se o d’ensopir-se. (p. 153–154, “Lectura”) (+ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / even if / belché / encore que*).
- (10) i, encara que en sortim perdent, el tràmit serà còmode i simpàtic. (170, “Mentir”) (+ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / even though / anche se / même si*).
- (11) [...] hauríem de desistir-ne i procurar ser verídics sempre i per principi. Encara que dir la veritat sigui o ens sigui desagradable. (p. 170, “Mentir”). (–ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / even if / benché / bien que*).
- (12) Però, encara que en realitat siguin així. [...] seria el cas de l’autor dels *Endimoniats* l’últim que jo hauria triat per queixar-me’n. (p. 184–185, “Novel·la”) (+ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque / even if / anche / bien que*).
- (13) Però, encara que no fos així, encara que el cràpula se’n surti amb la salut i la butxaca indemnes, la societat ha de ressentir-se inevitablement de la pèrdua d’energia econòmica implicada en la seva actuació. (p. 265, “Temprança”) (+ANT., +SUBJ.) (Trad.: *aunque...aunque / even if...even when / anche se...se / même si...même si*).

Vet aquí que la majoria de les ocurrencies del connector responen a un clar valor de condicional concessiva i són traduïdes d'acord amb les característiques corresponents a aquestes construccions en les diferents llengües d'arribada: conservant generalment la posició de l'original i el subjuntiu (quan la llengua de què es tracti en té) i aprofitant molt el recurs als *operadors escalars d'informativitat* (i. e.: *even, anche, même...*). En el cas de (8), tanmateix, l'original construeix un membre parentètic i sense verb, raó per la qual el valor de concessivitat s'apropa a l'adversatiu i, com veiem, les traduccions poden prendre aquesta segona opció. Caldria remarcar, finalment, el fet que en (11) el connector va després d'un punt i seguit: aquest és un tic de l'estil fusterià, que defuig la sintaxi complexa i s'agrada de tallar la frase amb una puntuació emfàtica que, en casos com aquest, pot transformar un connector bàsicament oracional en connector textual (*I; Però; Encara que...*).

Un altre connector que vull comentar és *ni que sigui* (/vingui, etc.), que podríem parafrasejar com *ni tan sols si* o com la negació d'*encara que* + SUBJ. Aquestes construccions semblen ajustar-se a l'esquema de les condicionals concessives:

- (14) a. Ni (encara) que siguin veïns de tota la vida tenen dret a fer el que fan
 b. Ni tan sols jurant-m'ho m'ho he de creure
 c. Ni que sigui/ fos /vingués el president en persona el deixaria entrar a ma casa
 d. i no arriba la mort ni si l'heu demanada (J. Salvat-Papasseit)

Tanmateix es tracta d'un sintagma que conté un verb en subjuntiu però que experimenta un procés de gramaticalització com a connector amb una elevada fixació formal: fins i tot és poc freqüent que el verb aparegui conjugat (tot i que, com hem vist en els exemples de (14), pot trobar-s'hi escadusserament en imperfet de subjuntiu o en plural, o bé fer servir un verb diferent d'*ésser*).

Ara bé, de la mateixa manera que *ni que sigui*, gràcies al valor focal que aporta, pot apuntar al grau més alt d'una escala informativa ('fins i tot') – que, en aparèixer en context negatiu, expressa la idea de causa extrema però ineficient–, també pot igualment apuntar a l'extrem oposat de l'escala: el valor d'inclusió mínima ('encara que només sigui'), preponderant avui en l'ús del connector, tal com constatem en el llibre de Fuster.⁵

5 El fenomen té moltes concomitancies amb el que experimenta el connector *sigui(a)* en la història de l'espanyol (Pérez Saldanya / Salvador, 2014: 30.6.3) i que es remunta

Diccionari per a ociosos conté 14 ocurrencies d'aquest connector, quatre de les quals duen intercalat l'adverbi *només*, que destaca el gir semàntic de la construcció, i en altres ocasions va seguit d'alguna unitat lèxica amb la noció de restricció (*merament, mínimes, purament, eventualment...*). Les traduccions recullen aquest valor. De vegades ho fan respectant l'estructura típica de les condicionals concessives, com en l'original, però el fet que aquest membre aparegui posposat o parentètic i que algunes traduccions ometin el verb *ésser* (la italiana i l'anglesa, concretament) contribueix a una gramaticalització que en fa, del connector, la clau. Vet ací les traduccions a (15):

- (15) A l'home, li agrada d'imaginar “una altra vida”, ni que només sigui per aquesta raó (Fuster, 2009: 118, s.v. “Infern”) (Al hombre le gusta imaginar “otra vida” aunque solo sea por esta razón / We like to imagine another life, albeit just for this reason / All'uomo piace immaginare “una altra vita”, anche semplicemente per questa sola ragione / L'homme aime bien imaginer “une autre vie”, ne serait-ce que pour cette raison)

Un altre pas en aquest procés d'allunyament respecte al prototipus de la condicional concessiva es pot detectar quan aquesta apareix posposada i fins i tot separada per un punt:

- (16) I la ciència, la ciència estricta, no n'és aliena. Ni que només fos per haver-hi aportat la preocupació per la profilaxi. (Fuster, 2009: 253, s.v. “Sexe”)

Observem una altra ocurrencia (17), en la frase que clou l'article “Xenofòbia”, on trobem una altra mostra del gust fusterià per segmentar l'oració composta amb un punt que emfasitza el final del text. Les traduccions no sempre recullen aquest valor o no ho fan per mitjà d'un connector gramaticalitzat.

- (17) Ni que sigui mentre els Estats tinguin escoles obertes... (Fuster, 2009: 284) (Mientras los Estados tengan escuelas abiertas, por lo menos... / Even if the state does institute an open system of education... / Fin

molts segles enrere, com en aquest exemple del cançoner tradicional castellà, on la monja apostrofa al galà: “Gentil caballero / dédesme hora un beso / siquier por el daño / que me habedes fecho”.

tanto che negli Stati si continuerà a tenere aperte le scuole... / Ne serait-ce que tant que les États auront des écoles ouvertes...)

Entre les traduccions, l'espanyola i la francesa arrepleguen el sentit idiomàtic de la construcció catalana per una via parafràstica molt eficaç (en el cas de l'espanyola, el *siquiera* seria un equivalent ben adequat però sens dubte sonaria un tant arcaic, aliè al to general del llibre), mentre l'anglesa fa equivaler el *ni que sigui* a un condicional concessiu *even if* i la italiana no explicita el matís de la referència al mínim.

■ 3.2 Les concessives pures

Amb l'examen de la construcció anterior hem tingut ocasió d'observar el pas de la condicional concessiva a la concessiva pura, malgrat la persistència formal d'un verb en subjuntiu que va dissolent-se en el *si* de la locució a mesura que es fixa com a connector compost.

Una construcció amb indicatiu, posposada i generalment precedida de pausa, és la que es forma amb el connector *només que*, d'una certa freqüència d'aparició en el llibre (en registrem 4 ocurrències). Podem considerar-la com a concessiva pura o també com a adversativa (de fet, pot ser substituïda aproximativament per *encara que* o *tanmateix*, o per *ara bé*). La seva particularitat, però, és que té un caràcter restrictiu que vehicula una mena de contraargumentació en to menor. Charaudeau (1992: 799–800) descriu així la noció de concessió restrictiva:

Il consiste à accepter A, à le poser comme vrai (faire une concession) tout en rectifiant la relation argumentative. On accepte l'assertion de départ, mais en conteste qu'elle puisse aboutir à la conclusion proposée ou sous-entendue.

Literalment es tracta de posar una objecció parcial però hi ha, a més, un valor metadiscursiu: 'només hi ha una objecció, només vull restringir en un aspecte el que s'ha dit abans o les inferències derivables'. El procés d'(inter)subjectificació fa que el marcador tingui adherències de tipus retòric: mitiga aparentment la seva força contraargumentativa però activa subtilment la seva eficàcia persuasiva.⁶

6 És plausible, en alguns usos d'aquest marcador, intuir un parentiu amb *és que*, tal com l'estudien, per a la conversa, Cuenca (2013) i Marín / Cuenca (2012). En l'única aparició d'aquest marcador/partícula modal al llibre de Fuster va precedir de conjunció copulativa i té més aviat una funció corroborativa, tot i que el context anterior insinua un sentit

Reproduiré ara els quatre exemples de l'original:

- (17) a. També els bitllets són “diner”: l'avar no posa això en qüestió. Només que són uns “diners” desproveïts de consistència material (Fuster 2009: 73, s.v. “Avarícia”)
- b. Tot això és de veres. Només que nosaltres no acabem de comprendre que aquestes caracteritzacions hagin de ser estimades com a censurables (p. 167, “Mediterrani”)
- c. Ser nacionalista, avui, també és un anacronisme. Només que, en el fons, hi ha “pobles” que *encara* no poden ser res més que això. (p. 183, “Nacionalisme”)
- d. Era una constatació d'absoluta simplicitat. Només que Baudelaire, poeta, i poeta cristià –catòlic cent per cert–, la desvirtuava tot d'una en referir-la a la concepció del pecat original (p. 252, “Sexe”)

Les traduccions d'aquesta construcció tendeixen a ser molt literals: *solo que, solo che, sauf que, the only thing is*. Amb unes poques excepcions: els anglesos *it is merely that* i l'adversativa *but*, a més de l'italià *il fatto è che*, una sola vegada. Diríem que l'expressió catalana original (com potser també s'esdevé amb l'espanyola) ofereix un grau de gramaticalització, com a marcador, més elevat que les altres opcions.

D'altra banda, Fuster utilitza en el seu llibre alguns dels connectors concessius més comunament incorporats a les gramàtiques: *tot i (que), (per) bé que, a despit de, a desgrat de o a pesar de*, a més de l'ús concessiu pur dels connectors comuns a les dues categories de concessives *encara que* i *malgrat (que)*. (Incidentalment podem comprovar que en aquesta obra no empra, en canvi, uns altres com són *mal que* o *bé que*).

Un cas interessant a comentar és el del connector *a despit de*, poc usat avui i molt poc conversacional, que hi apareix una sola vegada i ho fa acompanyat d'un pronom totalitzador, amb remissió anafòrica de funció *resumptiva*: *a despit de tot*, que en les diferents traduccions es converteix en *a pesar de todo, despite everything, malgrado tutto* i *malgré tout*. Com veurem suara, la

negatiu: “El lladre, el parricida, l'estuprador, l'absurda fauna dels conculcadors del Codi Penal, si ‘reïxen’, només poden esperar eludir les trampes de la policia i la severitat dels jutges. I és que la instància ‘legal’ que plana per damunt dels uns i dels altres no és la mateixa.” De fet, les autores citades insisteixen en la seva subjectivitat i en la relació amb la cortesia atenuadora i amb “un valor de negació, pressuposada de manera més o menys implícita” (Marín / Cuenca, 2012: 88). No és gaire agosarat pensar que l'ús de *només que* ací examinat pot estudiar-se a la llum d'aquesta perspectiva.

remissió anafòrica és un mecanisme cardinal de les relacions opositives en el nivell textual. Aquesta dimensió anafòrica i totalitzadora del cotext anterior és la que ha propiciat històricament la gramaticalització de connectors amb inclusió del pronom *tot*, com ara en l'exemple (19):

(19) i resulta que podria ser titllat de “plagiari”, tot i que el plagi era impossible. (Fuster, 2009: 209, s.v. “Plagi”)

Les versions dels traductors, nogensmenys, utilitzen connectors concessius molt diferents, tal com s'han gramaticalitzat en les seves respectives llengües: *aun cuando*, *even though*, *nonostante*, *alors que*.

Un fenomen semblant de remissió al cotext anterior, el trobem en el cas de *tanmateix*, generalment parentètic i molt sovint en posició inicial d'oració, o bé, altres vegades però amb una freqüència menor, precedit de la conjunció *i* (*i tanmateix*). Té una clara funció opositiva que les gramàtiques poden considerar bé concessiva o bé adversativa, i que remet al context anterior, tot i que no ho faci de manera explícita mitjançant un pronom anafòric, com en la modalitat que acabem de veure. Hi ha una ocurrència digna de ser anotada, en què el connector inicia paràgraf i va seguit de punts suspensius: *I tanmateix...* Les traduccions donen les versions següents: *Y a pesar de todo...*, *And yet...*, *Eppure...* i *Et cependant...* Totes conserven els punts suspensius de l'original, que tenen l'efecte de deixar en suspens l'objecció implícita al contingut del cotext anterior, tal com s'esdevé en el cas del que Dominique Maingueneau (1986: 140–142) va analitzar com “*le mais de Zadig*”, en referència a un passatge del capítol 17 del relat de Voltaire.

■ 4 Els marcadors discursius d'oposició

Els límits entre la connexió oracional i la discursiva –i entre la microsintaxi i la macrosintaxi– són, com veiem, molt difusos, començant pel fet que un mateix connector pot operar en ambdós nivells. I més encara en el cas de l'estil fusterià, que tendeix a defugir la frase llarga i insisteix a tallar-la en un moviment de ziga-zaga. Això és més palès encara quan s'examinen les relacions d'oposició, que remetent moltes vegades a enunciats anteriors, amb els quals s'estableix una oposició o contrast. La taxonomia dels connectors textuais és força complexa i sovint ha de traslladar al nivell textual categories nocional forjades originàriament per a operar dins el marc oracional. Maria Josep Cuenca (2006) dóna una classificació detallada i útil (amb una terminologia no sempre coincident amb la del present treball), que no puc

comentar ací per insuficiència d'espai.⁷ Ara em limitaré a assenyalar algunes de les opcions estilístiques de Fuster i dels seus traductors, amb atenció als graus de gramaticalització dels connectors/marcadors i als moviments d'oposició on pren cos la deliberació interior de l'assagista.

Un connector textual freqüent en el llibre és *ara* (en posició d'inici oracional) o *ara bé*. Mentre la primera d'aquestes dues variants va seguida sistemàticament de dos punts en l'original i la seva funció ha d'interpretar-se a la llum del cotext (és a dir, si aquest permet inferir un contrast pragmatemàntic o no), la segona, *ara bé*, és més monosèmica ja que està fixada com a locució connectiva i no indueix a equívoc.

La primera d'aquestes formes apareix en una ocasió reforçada amb un connector concessiu que n'assegura la interpretació:

- (20) a. Ara: a pesar d'això, l'escriptor “modern” –i més com més avança el temps– depèn del públic. (Fuster, 2009: 205, s. v. “Plagi”)
 b. Bien; pero el escritor “moderno”, a pesar de eso, depende de su público.
 c. All the same, in spite of this, the modern writer depends all the more, as times passes, on the public.
 d. Ora, nonostante ciò, lo scrittore “moderno” dipende dal pubblico
 e. Mais bon : malgré cela, l'écrivain “moderne” –et tous les jours un peu plus– dépend du public.

Respecte a la forma més gramaticalitzada, *ara bé*, la traducció espanyola utilitza molt majoritàriament l'expressió equivalent *ahora bien*, que té una llarga tradició en aquesta llengua. L'anglesa recorre a diferents connectors com són *all right then*, *nevertheless*, *at the same time*, *now...* i la italiana a *eppure*, *anche se*, *orbene...* Però és particularment interessant la traducció francesa, ja que se serveix sovint d'una expressió amb caràcter explícitament metadiscursiu (caràcter que, d'alguna manera, ja és present en la referència d'*ara* i *ara bé* al moment present del discurs, contraposat al que ha estat dit abans).

7 Connectors textuais *contrastius* segons Cuenca (2006: 160–163):

Opositius: *tanmateix*; *en canvi*; *ara(bé)*; *això sí*; *altrament*; *si no*; *en cas contrari*.

Restrictius: *si més no*; *almenys*.

Concessius: *no obstant això*; *(amb) tot i amb això*; *tot i així*; *tot i això*; *tot amb tot*; *malgrat tot*; *de tota manera*; *sigui com sigui*; *però* [parentètic]; *en qualsevol cas*; *per això*; *al capdall*; *comptat i debatut*; *total*.

Refutatius: *al contrari*; *per contra*.

Contrapositius: *en realitat*; *de fet*; *fet i fet*; *ben mirat*; *si bé es mira*.

Es tracta de *cela dit* o *ceci dit*, en el marc d'una construcció que indueix el lector a inferir un gir en l'orientació del discurs.

Cal insistir, d'altra banda, en el fet que les remissions fòriques al cotext anterior són un dels mecanismes principals de la concessivitat i, en un domini més ampli, de les relacions d'oposició. Hi ha una sèrie de locucions (o mots procedents d'antigues locucions) que recuperen i marquen com a antecedent concessiu una unitat discursiva enunciada prèviament: *així i tot*, *amb tot*, *malgrat tot*, *de tota manera*, *en qualsevol cas*, *sigui com sigui*, *nogensmenys*, *tanmateix*, *tot i això*, *encara així*, *no obstant (això)*... Fet i fet, *Diccionari per a ociosos* és un text generós en aquesta mena d'expressions de caràcter parentètic que sovint encapçalen oracions o també paràgrafs.

Pel que fa a *no obstant*, hi trobem 4 ocurrencies, totes les quals van seguides o precedides per *això*. Les quatre són traduïdes a l'espanyol per *no obstante*, que segons Garachana (2014) sembla procedir del català i/o de l'aragonès i que ha experimentat, en la història de l'espanyol (Pérez Saldanya / Salvador, 2014), una reanàlisi comparable a la del català, però que avui prescindeix en general del sintagma nominal que el català —almenys Fuster en aquesta obra— encara conserva. La traducció italiana recorre, en tres dels quatre casos, al *nonostante* acompanyat d'un sintagma nominal que pren la forma de *ciò* o *tutto*. L'anglès i el francès, al seu torn, opten per solucions més diversificades: *nevertheless*, *be that as it may*, *in spite of this*, *non obstant*, *cela dit*, *malgré cela* i *quoi qu'il en soit*.

Pel que fa a les expressions que contenen el pronom *tot*, com a referència anafòrica de caràcter resumptiu, cal dir que Fuster se serveix sovint d'aquests connectors textuais per a reconduir una línia argumentativa, com ara en l'ús freqüent d'*en tot cas* (que, tanmateix, en unes poques ocasions presenta un valor restrictiu, equivalent a *almenys*). De les nombroses aparicions d'expressions parentètiques d'aquesta mena, que combinen el caràcter de marcador modal amb el de marcador discursiu (Cuenca, 2013), destacaríem tres variants, molt característiques de l'estil fusterià: *tot ben garbellat*, *tot compte fet* i *tot ben sospesat*, les quals, al costat d'algunes altres com ara *comptat i debatut*, s'inscriuen en l'estratègia discursiva que descriuré tot seguit. Les traduccions ofereixen solucions d'equivalència molt diverses a partir d'uns fraseologismes empeltats de metafòricitat i que l'escriptura fusteriana ha contribuït a consolidar en català. Aquestes són algunes de les solucions que els traductors han trobat —de vegades pintoresques, literals i poc gramaticalitzades, altres voltes més convencionalitzades— per a aquelles quatre expressions pragmàticament sinònimes: *en definitiva*, *a fin de cuentas*, *una vez garbillado todo*, *bien pensadas y medidas las cosas*, *when all is said and done*,

weighing it all up, when we weigh it up carefully; a ben guardare, a conti fatti, in fin dei conti; après avoir tout bien passé au crible, tout compte fait, au bout du compte, tout bien pesé...

Hi ha, en aquests casos, una insistència de l'autor –probablement és una herència de la tradició aforística, i la dels moralistes francesos molt en particular– a subratllar la importància pregonada d'una idea enfront de les aparències del pensament superficial. L'estratègia consisteix a declarar *irrelevant* uns motius per tal de subratllar la importància d'una idea més profunda mitjançant uns marcadors com els que acabo de citar i uns altres que són també molt recurrents en la seva escriptura: *en definitiva, en el fons, en última instància, sigui com sigui, al cap i a la fi...* L'autor hi escenifica una estratègia de *cancel·lació* d'inferències que es deriven d'enunciats anteriors a fi de potenciar l'opinió que expressa tot seguit i que passa a ocupar un primer pla de rellevància.

Potser això és encara més evident quan el marcador no és parentètic sinó que es tracta d'una construcció amb *és que*, el subjecte de la qual és un nom de sentit genèric com ara en *el fet és que, el cas és que, la veritat és que, el mal és que o la llàstima és que*. Són expressions escassament gramaticalitzades però amb un grau o altre de convencionalització. En els tres primers casos la unitat lèxica té un significat neutre, que es limita a indicar una constatació amb força argumentativa, mentre que els dos darrers, menys convencionals, tenen un valor negatiu que reforça l'oposició amb l'enunciat precedent. Aquest mecanisme constitueix una *reconducció de la pertinència* del discurs (Berenguer / Salvador, 1998), que reorienta l'argumentació i que, com s'esdevé amb els marcadors parentètics abans esmentats, contribueix a la gestió intersubjectiva d'uns punts de vista en potencial conflicte.

■ 5 Conclusions

Hem vist les diverses manifestacions de la marcació de relacions d'oposició en l'assaig estudiat i les opcions traductores corresponents, que interpreten i reformulen aquests marcadors des de les possibilitats ofertes per les llengües d'arribada i segons les opcions estilístiques de cada traductor. Cal insistir, encara, en el fet que, malgrat que l'oposició sigui binària, no té necessàriament una sola fase, sinó que pot establir una cadena de passos que matisen un pensament dialèctic, a la base mateixa de l'*ethos* fusterià. Un sol fragment textual –amb les seves traduccions– exemplificarà aquesta dinàmica de (contra)balanceig:

- (21) a. Sí, Tot això és veritat. Però no tota la veritat. I encara m'atreveria a precisar que és més veritat el contrari. Perquè, en el fons, [...] si el clàssic, consagrat com a valor innegable, continua tenint sentit, és, en definitiva, per la seva permanència en l'ordre de les vigències actuals. Al cap i a la fi, tots distingim clarament el que és “arqueologia” i el que no ho és.
- b. Sí. Todo esto es verdad. Pero no toda la verdad. Y me atrevería incluso a precisar que es más verdad lo contrario. Porque, en el fondo, [...] si el clásico, consagrado como valor innegable, continúa teniendo sentido, es, en definitiva, por su permanencia en el orden de las vigencias actuales. Al fin y al cabo, todos distinguimos claramente lo que es “arqueología” y lo que no lo es.
- c. Certes. Tout cela est vrai. Mais tout le vrai n'y est pas. Et même j'oserais préciser que le contraire est plus vrai. Car, au fond, [...] si le classique, consacré comme valeur indéniable, a toujours du sens, c'est, en définitive, par sa permanence dans l'ordre des valeurs actuelles. En un mot, nous percevons tous clairement ce qui est “archéologie” et ce qui ne l'est pas.
- d. Yes. That's all true. But it's not the whole truth. I would even venture to state that the reverse is more true. Because, when it comes down to it, [...] if the classics, sanctified as an indisputable asset, still have any meaning, this stems, in short, from their continued presence among those things we regard as valid and alive. After all, we can all differentiate easily between what is 'archaeology' and what isn't.
- e. Sì. Tutto questo è vero. Ma non è tutta la verità. E mi azzarderei ad aggiungere che è più vero il contrario. Perché, in fondo, [...] se il classico, consacrato come valore innegabile, continuano ad avere senso, in definitiva è per la loro sopravvivenza nell'ordine delle congiunture attuali. In fin dei conti, tutti sappiamo distinguere ciò che è una “archeologia” da ciò che non lo è.

Una de les característiques del pensament –i, doncs, de l'estil assagístic– de Fuster és precisament l'activació d'un autodebat crític on posa en qüestió constantment les *idées reçues*, les preconcepcions, incloent-hi les pròpies. La seva escriptura esdevé així un moviment continu d'anades i vingudes a la cerca d'una postura raonable. Però aquesta dansa dialèctica es posa en joc amb un fort component intersubjectiu que té sempre present la figura

del lector. Fuster imagina les objeccions d'un lector hipotètic, en un mecanisme assimilable al que Eddy Roulet (1985) va denominar *diafonia*.

La llengua —el sistema lingüístic emprat i les tradicions discursives de què se serveix i on s'alimenta— li ofereix unes eines d'expressió que ell mateix aprofita i reelabora amb primor. Les maneres d'expressar aquestes relacions d'oposició són l'arma principal de l'escriptor, que a través d'aquesta escenificació verbal, configura el seu *ethos* de cercador intel·lectual apassionat pel rigor de la idea. ■

■ Bibliografia

■ Edició i traduccions

Fuster, Joan ([1964] 2009): *Diccionari per a ociosos*, edició i introducció de Vicent Salvador, Barcelona: Edicions 62

— (1970): *Diccionario para ociosos*, trad. d'Isabel Mirabete, Barcelona: Península.⁸

— (1992): *Dictionary for the Idle*, trad. de Dominic Keown *et al.*, pròleg de Dominic Keown, Sheffield: Sheffield Academic Press / CEIC Alfons el Vell [Segona edició: Nottingham: Five Leaves Publications, 2006].⁹

— (1994): *Dizionario per oziosi*, trad. de Donatella Siviero, pròleg de Costanzo Di Girolamo, Nàpols: Tullio Pironti Editore.

— (2010): *Dictionnaire à l'usage des oisifs*, trad. de Jean-Marie Barberà, pròlegs de Dominique Maingueneau i Vicent Salvador, Toulouse: Anacharsis.

■ Obres teòriques

Ariel, Mira (2008): *Pragmatics and grammar*, Cambridge: Cambridge University Press.

Berenguer, Josefa / Salvador, Vicent (1998): «Análisis de algunos marcadores discursivos en un corpus conversacional bilingüe español-catalán», in: Ruffino, Giovanni (ed.): *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza*, vol. 4, Tübingen: Niemeyer, 41–50.

8 Reproduïx el pròleg de l'edició original sense afegir-hi cap altre additament i incorpora un darrer capítol, «Zapatos», que no apareixia en l'original català.

9 Amb correccions del text de la primera edició i amb un nou pròleg de Dominic Keown.

- Charaudeau, Patrick (1992): *Grammaire du sens et de l'expression*, Paris: Hachette.
- Company Company, Concepción (dir.) (2014): *Sintaxis histórica de la lengua española*, vol. 3: *Preposiciones, adverbios y conjunciones. Relaciones interoracionales*, México: FCE / UNAM.
- Cuenca, Maria Josep (2006): *La connexió i els connectors*, Vic: Eumo editorial.
- (2013): «The fuzzy boundaries between discourse marking and modal marking», in: Degand, Liesbeth / Cornillie, Bert / Pietrandrea, Paola (eds.): *Discourse markers and modal particles: categorization and description*, Amsterdam: John Benjamins, 191–216.
- Florea, Ligia-Stela (2004): «La concession comme hypothèse infirmée. Marquage linguistique en français et en roumain», *Revue de Linguistique Romane* 265-266, 137–158.
- Garachana Camarero, Mar (2014): «Gramática e historia textual en la evolución de los marcadores discursivos. El caso de *no obstante*», *RILCE* 30:3, 959–984.
- Haspelmath, Martin / König, Ekkehard (1998): «Concessive conditionals in the languages of Europe», in: Auwera, Johan van der (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*, Berlin: Mouton de Gruyter, 563–640.
- Izutsu, Mitsuko Narita (2008): «Contrast, concessive, and corrective. Toward a comprehensive study of opposition relations», *Journal of Pragmatics* 40:4, 646–675.
- Kabatek, Johannes (2006): «Tradiciones discursivas y cambio lingüístico», in: Ciapuscio, Guiomar *et al.* (eds.): *Sincronía y diacronía de tradiciones discursivas en Latinoamérica*, Frankfurt am Main / Madrid: Vervuert / Iberoamericana, 151–172.
- König, Ekkehard (1985): «Where do concessives come from? On the development of concessive connectives», in: Fisiac, Jacek (ed.): *Historical semantics. Historical word-formation*, Berlin: Mouton de Gruyter, 263–282.
- Maingueneau, Dominique (1986): *Éléments de linguistique pour le texte littéraire*, Paris: Bordas.
- Marín, Maria Josep / Cuenca, Maria Josep (2012): «De l'atribució a la modalitat: construccions amb *és que* en català oral», *Caplletra* 52, 65–94.
- Mussalim, Fernanda (2008): «Uma abordagem discursiva sobre as relações entre ethos e estilo», in: Mota, Ana Raquel / Salgado, Luciana (eds.): *Ethos discursivo*, São Paulo: Editora Contexto, 70–81.

- Pérez Saldanya, Manuel (2014): «Oraciones causales», in *Company Company* (dir.), 3449–3609.
- (2015): «Les construccions causals en català: classes i nexes que les introdueixen», *Els Marges* 105, 10–38.
- / Salvador, Vicent (2014): «Oraciones concessivas», in *Company Company* (dir.), 3699–3842.
- Roulet, Eddy (1985): «De la conversation comme négociation», *Le français aujourd'hui* 71, 7–13.
- Salvador, Vicent (1994): «Els marcadors discursius en l'assaig: algunes estratègies de l'escriptura de Joan Fuster», *Catalan Review* 8, 323–334.
- (2002): «Les construccions condicionals i les concessives», in: Solà, Joan *et al* (dir.): *Gramàtica del català contemporani*, vol. 3: *Sintaxi*, Barcelona: Empúries, 2977–3025.
- (2005): «Dit d'una altra manera (i altres canvis per l'estil)», in: *Approaches to Critical Discourse Analysis*, València: Biblioteca Valenciana / Generalitat Valenciana (CDrom), 1–23.
- (2010) «Entre la retòrica i la gramàtica: estructures de la concessivitat en català», in: *Actes del XIVè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 17–42.
- Traugott, Elizabeth C. (2010): «From subjectification to intersubjectification», in: Davidse, Kristin / Vandelanotte, Lieven / Cuyckens Hubert (eds.): *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*, Berlin: Mouton de Gruyter, 29–70.
- Verhagen, Arie (2005): *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*, Oxford: Oxford University Press.
- Vicent Salvador, Universitat Jaume I, Departament de Filologia i Cultures Europees, Avda. de Vicent Sos Baynat s/n, E-12071 Castelló de la Plana, <vicent.salvador@uji.es>.